

ІСТОРИК ОРЕСТ СУБТЕЛЬНИЙ

ОСОБИСТІ ВРАЖЕННЯ І ПРОФЕСІЙНИЙ ПРОФІЛЬ

Томас М. Приймак

Торонтонський Університет

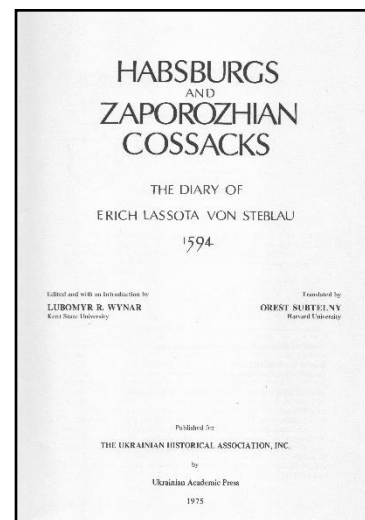
Орест Субтельний (близько 2010 р.)

Я не пригадую своєї першої зустрічі з Орестом Субтельним, але це сталося десь наприкінці 1970-х років. Я мало що знав про нього поза тим, що він навчався в Гарварді під керівництвом орієнталіста Омеляна Пріцака, який досліджував історію тюркських народів, що населяли степові регіони Європи й Центральної Азії, а також, меншою мірою, Османської імперії. Але Пріцак був також відомим експертом з історії України, а Субтельного, як і мене, Україна цікавила більше за Центральну Азію. До того ж перед Гарвардом Субтельний навчався в Пенсильванії

в Івана Лисяка-Рудницького, фахівця з української політичної думки й сучасної історії.¹

На той час я вже був обізнаний з першими двома книжками Субтельного. Жодну з них не можна було трактувати як наративну історію, і жодна не була пов'язана з тюрками. Натомість вони свідчили про серйозне зацікавлення українською історією та відповідними джерелами, а також оприлюднювали досі маловідомі документи з історії українського козацтва, яке чи не найбільше цікавило автора. До того ж ці дві книжки демонстрували обізнаність Субтельного з цілою низкою європейських мов, що було доволі незвичною якістю для молодого історика зі Сполучених Штатів, де вільне володіння кількома мовами є рідкісним явищем навіть серед науковців.

Однак невдовзі я довідався, що Субтельний фактично й не був родом із США, а народився і провів юні роки в Європі, спочатку в Західній Україні й Польщі, а пізніше в Німеччині, де пішов до школи й вивчив німецьку мову. Проте невдовзі він разом із батьками емігрував з Німеччини до США, здобувши таким чином середню й вищу освіту в американських навчальних закладах і досконало опанувавши англійську мову, якою розмовляв без жодного акценту. Перша з цих двох книжок, з якими я ознайомився, мала назву “*Габсбурги і запорозькі козаки: щоденник Еріха Лясоти фон Стеблау, 1594*”, і мене вона зацікавила насамперед тому, що в той час було вкрай мало

¹ На сьогоднішній день найповніший опис наукової діяльності Субтельного було здійснено в короткому некролозі істориком Університетом Альберти і фахівцем з української політики Володимиром Кравченком: “Orest Subtelny (1941-2016),” *Canadian Slavonic Papers*, LVIII, 4 (2016), 316-20. Також див. Ron Csillag, “Historian Orest Subtelny Gave Ukrainians their Own History,” [Історик Орест Субтельний подарував українцям їхню власну історію] *Globe and Mail* (Toronto), August 21, 2016; updated May 16, 2018, on-line at: <https://www.theglobeandmail.com/news/world/historian-orest-subtelny-gave-ukrainians-their-own-history/article31483472/>. Цей другий некролог містить у собі уривки інтерв'ю з дружиною Субтельного, Марією, а також із його колегами – фізиком і українським суспільним діячем Юрієм Даревичем з Університету Йорк в Торонті та істориком Володимиром Кравченком. Принагідно варто висловити подяку за фінансову підтримку Українсько-Канадському Дослідчо-Документаційному Центру (Торонто), завдяки якому стало можливим це дослідження. Розміщено онлайн, квітень 2020 р.

англомовної літератури про українське козацтво. Книжка була опублікована з передмовою Любомира Р. Винара з заснованого в Америці Українського Історичного Товариства (УІТ) і перекладена з німецької Субтельним. За дорученням імператора Священної Римської імперії Рудольфа II Лясота виїхав до Запорізької Січі, розташованій на дніпровському острові в центральній Україні.² Він намагався залучити козаків до імператорської служби для підтримки плянів свого володаря щодо польсько-литовської Речі Посполитої (до якої входила більша частина сучасної України) і боротьби зі Швецією, великою тогочасною потугою на півночі Європи. У своєму щоденнику Лясота описує мандри численними країнами, кордони яких неодноразово змінювалися впродовж наступних століть, унаслідок чого також зазнавали змін найменування місцевостей та імена і прізвища людей. Ось і родинне прізвище Лясоти у різних джерелах писалося по-різному, тому узгодження цієї плутанини було далеко не простим філологічним завданням. Однак Субтельному вдалося впоратися з ним, витворивши плинний і легкий для сприйняття наратив, і після публікації книжки Герберт Каплан відзначив “належний рівень перекладу”.³

Постать Лясоти викликала зацікавленість ще й з інших причин. У своєму подорожньому щоденнику від добре описує Київ кінця XVI століття, а також надає чимало інформації стосовно природи козацької демократії і того, яким чином вела справи і приймала рішення рада козацького війська. Єдине критичне зауваження Каплана стосувалося констатації Винаром у передмові до книжки того факту, що свідчення Лясоти були найважливішим джерелом у цьому питанні, без обґрунтування цього твердження списком усіх інших джерел.⁴

Друга книжка, з якою я ознайомився, мала назву “*Напередодні Полтави: листування Івана Мазепи з Адамом Сенявським, 1704-1708*”. Ця праця вже вдруге була присвячена дослідженню джерел з історії козацтва. Але тут Субтельний не “просто перекладає”, а опрацьовує низку документів, підсумовує їх і додає власну

² *Habsburgs and Zaporozhian Cossacks: The Diary of Erich Lassota von Steblau 1594*, ed. Lubomyr R. Wynar, trans. Orest Subtelny (Littleton, Colorado: Ukrainian Academic Press for the Ukrainian Historical Association, 1975). 144 pp. Illustrated.

³ Herbert H. Kaplan, review in *Slavic Review*, XXXVI, 4 (1977), 697-99.

⁴ *Ibid.*

передмову. Книжка була опублікована в Нью-Йорку Українською Вільною Академією Наук у США (УВАН). Український історик-емігрант Олександр Оглоблин (1899-1992), добре відомий в українських академічних колах, але менш знаний поза ними, написав до книжки коротенький прихильний вступ і відіграв, мабуть, вирішальну роль у схваленні рукопису до публікації в УВАН.⁵

Як і у випадку з Лясотою, праця над листуванням Сенявського з Мазепою була також пов'язана з низкою технічних труднощів. Обидві ці постаті, Сенявський і Мазепа, були вагомими державними діячами свого часу, де перший являвся визначним магнатом польсько-литовської Речі Посполитої, а другий – гетьманом, тобто правителем устрою, названого істориками “Гетьманатом” або “Гетьманщиною”. Ця українська козацька держава, розташована на східній або Лівобережній Україні, перебувала під протекторатом Москви. У цей період як поляки, так і українські козаки стикалися зі втручанням у східноєвропейські справи з боку Швеції, а також зі зростаючою потугою Московського царства, визнаного тогочасними західними спостерігачами “брутальним і варварським”.⁶

Фото без дати молодого науковця
Ореста Субтельного. Джерело:
Вікіпедія

Листи Мазепи до Сенявського на перший погляд видаються ввічливими, доволі поверховими й невинними. Проте підспудно відчувається занепокоєння стосовно Московії Петра I та її впливу на козацьку Гетьманщину. Це занепокоєння або, за визначенням американського історика Бікфорда О'Браєна, “незадоволення” царем підтверджується посланцем Сенявського до Мазепи Ф. Грабією, який написав своєму господареві звіт щодо справ у гетьманському суді в Батурині.

⁵ *On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski 1704-1708*, ed. Orest Subtelny (New York: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA, 1975). 159 pp. Illustrated.

⁶ Див. Lloyd Eason Berry, *Rude and Barbarous Kingdom: Russia in the Accounts of Sixteen-century English Voyagers* [Брутальне і варварське царство: Росія в описах англійських мандрівників XVI ст.] (Madison: University of Wisconsin Press, 1968).

Субтельний надрукував цей звіт як додаток до зібраних листів. Його книжка явно була розрахована на вельми специфічну аудиторію, однак Субтельний очевидно вірив у важливість своєї публікації в часи, коли був суворо обмежений доступ до радянських архівів, а західним історикам, які цікавилися Україною, доводилося працювати з недостатньою кількістю джерел.

Загалом книжка “*Напередодні Полтави*” була схвально сприйнята українськими та іншими фахівцями. На думку Степана М. Горака, в ній містилися додаткові свідчення тогочасних прагнень України здобути “незалежність”, а рецензія О’Брасна була в цілому позитивна. Найбільшим недоліком книжки, зазначив Горак, було те, що Субтельний залишив оригінали листів польською мовою, з чималими вкрапленнями слів, фраз і цілих речень латиною початку XVIII ст. Наприкінці додавалися тільки короткі резюме англійською мовою. Оскільки небагато американських науковців, особливо фахівців із російської історії, могли читати цими мовами, мало хто міг скористатися з книжки, яка не привернула належної уваги наукового товариства.⁷

Доволі показово, що в цих двох публікаціях Субтельного абсолютно не згадуються пріоритетні для Прикака Туреччина або Центральна Азія. Обминаючи ці пріоритети, вони радше зосереджуються на контактах України з Заходом, а саме зі Священною Римською імперією, Австрією і Польщею. Що більше, обидві книжки були опубліковані в США цілком незалежними від Гарварду українськими емігрантськими установами: УВАН у Нью-Йорку, де найважливішою постаттю був Оглоблін, і Українським історичним товариством в штаті Огайо, президентом якого був знову ж таки Оглоблін, а найактивнішим членом Винар. Свідченням того, що Оглоблін, лекції якого відвідував Субтельний, коли цей історик коротко викладав у Гарварді, мав доволі вагомий вплив на інтелектуальне формування особистості Субтельного, є той факт, що приблизно в ту саму пору він зробив інтерв’ю з Оглоблином для “*Сучасності*”, авторитетного українського культурно-політичного часопису з Мінхену.⁸

⁷ Bickford O’Brian, review in *Russian Review*, XXXVI, 2 (1977), 210-11; and Stephan M. Horak, in *Slavic Review*, XXXVI, 1 (1977), 137-38.

⁸ Див. Орест Субтельний, “Олександр Оглоблін,” “*Сучасність*,” № 12 (1979), 34-42. Більше про Оглобліна див. пізніший есей Субтельного “Олександр Петрович Оглоблін,” у “*125 років*

Орест Субтельний з колегами в 1986 р. в Ладлові, штат Массачусетс, біля дому Олександра Оглоблина. Любомир Винар – перший праворуч; поруч із ним Омелян Прицак, посередині Василь Омельченко з Нью-Йоркської УВАН, а біля Субтельного стоїть із борідкою його ровесник і однокурсник, який також навчався у Прицака – Любомир Гайда. Джерело: Алла Атаманенко, “Українське історичне товариство.” Фотосвітлина.

Тут варто зазначити, що як Оглоблин, так і Винар підтримували добрі стосунки з членами Організації Українських Націоналістів (ОУН) обидвох її фракцій. Під час війни Оглоблин співпрацював з ОУН Мельника, а в 1950-х роках деякі його академічні публікації були спонсоровані фракцією Бандери, тоді як Винар не менш тісно співпрацював з мельниківцями, і деякі члени цієї фракції брали активну участь у діяльності його товариства. Це, звісно, сприяло певним розбіжностям у поглядах Оглоблина й Винара з одного боку та Прицака з іншого. Насамперед тому, що Прицак був ідеологічним прихильником Гетьманату або тогочасної консервативної течії; також він високо цинив історичні концепції свого головного ідеолога В’ячеслава Липинського (1882-1931), який звеличував роллю еліти в українській історії і виявляв особливий інтерес до польської і ополяченої української шляхти, до якої й сам належав. У зв’язку з цим він доводив, що предметом обговорення української історії має бути “територія” України, а не (на

київської української академічної традиції, 1861-1869,” під ред. Марка Антоновича (Нью-Йорк: УВАН, 1993), ст. 539-52; і Любомир Винар, “*Олександр Петрович Оглоблин, 1899-1992: Біографічна студія,*” (Нью-Йорк-Торонто: Українське історичне товариство, 1994); про Винара див. Алла Атаманенко, “*Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність*” (Острог: УІТ, 2010), де також містяться деякі матеріали щодо співпраці Субтельного з товариством, включно з фотографіями. Див. короткий портрет Прицака у моєму наступному есеї “*The Generation of 1919: Pritsak, Luckyj, and Rudnytsky.*” [Покоління з 1919 р. – Прицак, Луцький і Рудницький]

відміну від твердження його попередника Михайла Грушевського) історія українського народу або, за визначенням Грушевського, “народних мас”.

Пріцак був палким прихильником поглядів Липинського і в низці своїх праць нищівно критикував Грушевського та його історичні ідеї. Оглоблин також певною мірою дотримувався цієї точки зору, схвально оцінюючи еліту, а особливо самого Мазепу, якого вважав видатним державним діячем і щирим українським патріотом. Та водночас він був далекий від нападок на Грушевського, до яких був схильний Пріцак у період “холодної війни”. Ба більше, Пріцакове зацікавлення роллю турків і татар в українській історії цілком відповідало ідеям Липинського щодо “територіальної”, а не національної концепції цієї історії, тоді як Оглоблин і Винар виявляли зацікавлення винятково до української національної історії. Тому видається, що перші праці Субтельного з наголосом на історію українського козацтва ближчі за своєю спрямованістю до національних поглядів Грушевського, Оглоблина і Винара, ніж до “територіальних” концепцій Пріцака і Липинського.⁹

А. Ю. Кримський. Фото 1899.

Агатангел Кримський (1871-1942) у молодості.

Кримський походив із кримськотатарського і російського роду, але виховувався в Україні і в 1920-х роках був провідним українським ученим-орієнталістом. Одночасно він був патріотом України, який написав багато праць українською мовою. Омелян Пріцак, керівник Субтельного в Гарварді, вважав себе спадкоємцем Кримського, в якого коротко навчався під час війни. Але Субтельний доволі швидко перестав студіювати східнознавство і більшу частину кар'єри присвятив дослідженню української національної історії.

Джерело: А. Ю. Кримський, “Твори в п'яти томах” (Київ: Наукова думка, 1973), том III. Фронтиспіс.

⁹ Про Грушевського див. мою книгу *Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture* [Михайло Грушевський: політика національної культури] (Toronto: University of Toronto Press, 1987) і Serhii Plokhy, *Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History* [Руйнація імперської Росії: Михайло Грушевський і написання української історії] (Toronto: University of Toronto Press, 2005). Також див. Ігор Гирич, “Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації” (Київ: Смолоскип, 2016) і Р. Я. Пиріг, В. В. Тельвак, “Михайло Грушевський: біографічний нарис” (Київ, Либідь, 2017). Про Липинського див. Ivan Lysiak Rudnytsky, “Viacheslav Lypynsky: Statesman, Historian, and Political Thinker” [В'ячеслав Липинський: державний діяч, історик і політичний мислитель], in his *Essays in Modern Ukrainian History* (Edmonton: CIUS Press, 1987), pp. 437-446, and *idem*, “Lypynsky, Viacheslav,” *Encyclopedia of Ukraine*, vol. III (Toronto: University of Toronto Press, 1993), 246-47.

Однак пізніше став очевидним також і вплив на розвиток наступного етапу кар'єри Субтельного з боку його наукового керівника в Гарварді Пріцака. Так, у одній із перших своїх публікацій Субтельний рецензував україномовну монографію про Агатангела Кримського, найвидатнішого українського вченого-східнознавця, який присвячував свої праці арабській, тюркській і перській літературі та історії.¹⁰ Пріцак і справді короткий час був учнем Кримського під час війни, вважаючи себе певною мірою його спадкоємцем. Ба більше, попри прагнення Субтельного досліджувати Європу й Україну, Пріцакові вдалось якимось чином переконати Субтельного вирушити до Єгипту для вивчення арабської мови. Цей фахівець із тюркології домагався того, щоб більшість його молодих послідовників вивчали східні мови, нехай би вони і не виявляли напочатках особливого зацікавлення Близьким Сходом.¹¹

Кількома роками пізніше Субтельний фактично згадав у приватній розмові зі мною цю подорож до Єгипту. Він тоді якраз переїжджав до Канади, де мав зайняти посаду в Університеті Йорк міста Торонто. Він пояснив мені, що зголошуючись на подібні академічні посади завжди варто зазначати більш, ніж одну спеціалізацію, і в цьому випадку такою другою спеціалізацією для нього була історія Близького Сходу. Це був очевидний результат його навчання під керівництвом орієталіста Пріцака.¹²

¹⁰ Тут я посилаюся на рецензію Ореста Субтельного на книжку К. І. Гурницького “Кримський як історик” в “Рецензії”, III, 2, (1973), 50. (Цей документ я не мав змоги побачити *de visu*.) Кількома роками пізніше Субтельний знову звернувся до подібної тематики в есеї “Cossack Ukraine and the Turco-Islamic World” [Козацька Україна і тюрко-ісламський світ], опублікованому в книзі *Rethinking Ukrainian History* [Переосмислення української історії], ed. Ivan L. Rudnytsky (Edmonton: CIUS, 1981), pp. 120-134.

¹¹ Фактично, як стверджує Павло Магочій, також учень Пріцака, цей учений-східнознавець вимагав, щоб усі його послідовники вивчали “орієнтальні” мови. Це стосувалося й самого Магочія, який розповів мені, що з огляду на це цілий рік присвятив вивченню турецької мови. Також він додав, що з усіх студентів Пріцака лише один Франк Сисин відмовився зосередити увагу на східнознавстві замість українознавства. Бесіда 12 березня 2020 р., Торонто.

¹² Невдовзі перед тим я перебував у пошуках відповідної теми для своєї дисертації, і Субтельний, який власне відвідував Торонто, порадив мені обрати щось пов'язане як із російською, так і з українською історією, оскільки не було жодної вільної посади винятково з української історії, тож тільки в поєднанні з російською історією я мав би нагоду отримати належну посаду. Коли я сказав йому, що хотів би написати чиясь біографію, він порадив скласти життєпис Михайла Драгоманова (1841-1895), який був діяльним російським лібералом і “федералістом” з українськими коренями й зацікавленнями. Я натомість обрав Михайла Грушевського, виразніше українську, аніж російську постать, хоч також федераліста, принаймні, на початках своєї громадської діяльності.

Портрет гетьмана Війська Запорозького Івана Мазепи роботи львівського художника Осипа Куриласа (1870-1951), який навчався у Кракові в Яна Матейка. Цей портрет був створений в 1909 р. на вшанування двохсоті річниці з дня смерті гетьмана. Затаврований Московією, у ХХ ст. він став національним героєм України. Оскільки мабуть не збереглося жодного вірогідного портрету після навмисного, але неповного, знищення Петром І всіх зображень Мазепи в Україні, Куриласу довелося звернутися до літературних описів для реконструкції образу гетьмана. Субтельний присвятив чималу частину своєї кар'єри дослідженню діяльності Мазепи та його спадкоємців і безпосередніх наступників. Джерело: україномовна Вікіпедія.

Хоча Субтельний і не надто серйозно поставився до Єгипту, доволі швидко повернувшись у Гарварді до своїх українських студій, вплив Пріцака знову ж таки проявився у виборі теми для його докторської дисертації. Ця тема стосувалася гурту українських емігрантів, які після того, як гетьман Мазепа повстав проти Петра І, а Петро завдав поразки королю Швеції Карлові XII в Полтавській битві 1709 року, втекли до Османської імперії. Мазепа, звісно, перейшов на бік шведів у 1708 р., а його знання степової України допомогли Карлові врятуватися від російського полону. Саме він, фактично, керував утечею відкритим степом до молдавського міста Бендери в Османській імперії, що межувала з Правобережною Україною. Невдовзі після цього Мазепа помер, але його козаки й Карло і далі вели боротьбу з цього опорного пункту в Європейській Туреччині. Ось таким чином Субтельному вдалося знайти стрижневу для української історії тему, яка водночас містила в собі певний “орієнтальний” або турецький компонент.

У цій дисертації та в наступній своїй книжці Субтельний описав еміграцію прибічників Мазепи до Туреччини, а згодом і до Західної Європи. Він зосередив увагу на життєвих шляхах наступника Мазепи в ролі гетьмана у вигнанні Пилипа Орлика, Мазепиною небіжа Андрія Войнаровського, якого викрали агенти Петра в Німеччині, повернувши до Російської імперії, а тоді заславши до Сибіру, де він і помер через багато років, і Пилипового сина Григора Орлика, який зробив у Франції довгу і здебільшого успішну військову кар'єру. Але чи не найбільше вражає у виборі цієї теми Субтельним швидка зміна акцентів з дослідження Османської імперії та її стосунків із Росією Петра до розгляду діяльності

українських політичних емігрантів у Західній Європі. Долям усіх цих трьох головних героїв книжки, яких Субтельний назвав “мазепинцями”, приділена значна увага, і склалися ці долі по-різному: Пилип був інтернований у Салоніках і помер, домагаючись амнестії від Петра, щоб повернутися на Батьківщину, Войнаровський, як уже зазначалося, діяв супроти Петра в Німеччині, але був викрадений і помер через багато років у Сибіру, а Григор продовжував боротьбу, будучи вже представником наступної генерації, та одночасно вірно служив французькій монархії, а його нащадки й досі живуть у Франції.¹³

Знову ж таки в цьому дослідженні Субтельному добре прислужилося його знання європейських мов. Адже потрібно було вивчати джерела, написані не тільки латиною, німецькою і французькою мовами, але й стародавніми українською, російською і польською. Причому численні польські документи були написані тією специфічною сумішшю польської мови й латини, яка просто відлякує багатьох сучасних російських істориків у Північній Америці. Субтельний і тут продемонстрував своє опанування цими джерелами, перекладаючи деякі з них і долучаючи як додаток до книжки. Серед них особливе місце займає написаний Пилипом Орликом “Лист до Стефана Яворського”. Цей багатослівний документ роз’яснює причини Мазепиного повстання з погляду найдовіренішої людини гетьмана, яка тепер бажала повернутися додому і зверталася до православного митрополита Яворського з проханням допомогти йому отримати амнестію від Петра. Цей “лист” (що є, фактично, справжнім есеєм) – це просто неперевершене джерело інформації щодо політичних підстав повстання, в якому великою мірою виявляються правдиві наміри й мотивації Мазепи. При проникливому прочитанні, враховуючи контекст, цей лист дає безцінний матеріал для розкриття характеру самого Мазепи, який залишався доволі загадковою постаттю для більшості його сучасників і майже всіх послідовників.

---

¹³ Orest Subtelny, *The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century* [Мазепинці: український сепаратизм на початку XVIII ст.] (Boulder, Colorado: East European Monographs, 1981). 280 pp.

Паспортне фото Ілька Борщака, визначного українського історика, який працював у Франції від 1919 р., коли як український делегат відвідав Паризьку мирову конференцію, аж до своєї смерті в 1959 р. Борщак був фахівцем щодо українських зв'язків із Західною Європою, особливо Францією, знайшовши у французьких архівах чимало нових документів на цю тему. Він написав детальні життєписи як Івана Мазепи, так і Григора Орлика, і був таким чином важливим предтечею Олександра Оглоблина й Ореста Субтельного. Однак після уважного розгляду більшість його ефектних досліджень виявилися сумнівними. Джерело: Збірка Бачинського. Спецфонди. Архів Карлтонського університету, Оттава.

Субтельний, звісно, був не першим істориком, який займався цими питаннями. Лист Орлика став відомим ще в 1880-х роках, коли український історик Микола Костомаров (1817-1885) використав його у своєму життєписі Мазепи. А в міжвоєнний період життєвий шлях як Мазепи, так і Пилипа і Григора Орлика описав у їхніх біографіях український історик із Франції Ілько Борщак (1892-1959). У 1920-х роках Борщак, фактично, був першовідкривачем у цій галузі, який багато працював з французькими архівами і навіть написав короткий есеї про Вольтера і його ставлення до Мазепи й козацького повстання. Але Субтельний невдовзі виявив, що в публікаціях Борщака чимало помилок, пояснивши мені якось, що “кожен документ і кожне твердження Борщака необхідно звіряти з оригінальними архівними джерелами або публікаціями.” Задля цього Субтельний навіть відвідав замок Орлика у Франції в пошуках нових документів. Інший науковець, пишучи пізніше про Борщака, дійшов до висновку, що той писав радше про те, що волів би побачити в архівах, аніж про те, що там насправді знайшов. Наскільки такий висновок правдивий, тобто, чи не могло статися, що якісь невідомі нам редактори систематично виправляли його праці, готуючи їх до публікацій, нам невідомо. Незаперечним, однак, залишається те, що завдяки своїй зосередженості на зв'язках України з зовнішнім світом, а особливо з Західною Європою, історичні розвідки й життєписи Борщака завжди викликають зацікавленість, тому й Субтельний, очевидно, вважав їх цікавими й корисними, принаймні, як дороговказ.¹⁴

¹⁴ Стосовно питання вірогідності публікацій Борщака див. Вадим Ададуrow, “Конструювання Ільком Борщакom міфологічного образу сприйняття України у Франції,” в *“Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи,”* під ред. Ярослава Мельника та ін. (Київ: Український Вільний Університет, 2014), ст. 109-132. Більш узагальнено див. мою статтю “Voltaire on Mazepa and

Субтельний також фундаментально не погоджувався в одному питанні зі своїм частковим наставником Олександром Оглоблином. Цей історик-емігрант змальовував украї позитивний образ Мазепи, вважаючи його самовідданим мучеником-борцем за волю України, який завжди мріяв про цілковиту українську незалежність. Субтельний однак, попри все своє захоплення постаттю Мазепи, не сприймав такий “максималістичний” підхід з боку Оглоблина. (Мабуть, таким чином цей історик реагував на абсолютне радянсько-російське засудження гетьмана, включно з численними брехливими звинуваченнями *ad hominem*.) Натомість Субтельний радше бачив у Мазепі типового тогочасного українського “автономіста”, який просто продовжував автономістські традиції своїх попередників. Його метою було перебування під м’яким протекторатом якогось далекого монарха, в ідеалі короля Швеції, а не здобуття суверенітету чи повної самостійності. Через багато років найкраща російська історикня, пишучи на цю тему, усупереч своїм доволі галасливим попередникам погодилася з тим, що Мазепа повстав не заради особистої вигоди і водночас прагнув звичайної автономії, а не цілковитої незалежності, підтримавши таким чином позицію Субтельного.¹⁵

Науковці в цілому позитивно відгукнулися на “*Мазепинців*”, а деякі рецензії були навіть хвалебні. Джон Армстронг (1922-2010) відзначив заглиблення Субтельного в джерела і прискіпливу аналізу сучасних назв і термінів, адже він і сам розробляв подібні теми, досліджуючи давні символічні корені модерного націоналізму; приміром, Армстронг зазначав, що козаки в Субтельного користуються змінними термінами “рутенець, русин”, “малорос” і “українець”.¹⁶ Дослідник петровських реформ, історик Джеймс Кракraft, хоч і не був прихильником української незалежності, також привітав вихід книжки; та водночас він розкритикував Субтельного за деякі дрібні похибки, особливо ті, які

Early Eighteen-Century Ukraine.”[Вольтер про Мазепу і Україну початку XVIII ст.] *Canadian Journal of History/Annales canadiennes d’histoire*, XLVII, 2 (2012), 259-84.

¹⁵ Цією історикнею була Татьяна Таїрова-Яковлева, яка багато писала на цю тему. Див. наприклад її книжку “*Мазепа*” (Москва: Молодая гвардия, 2007), або “Иван Мазепа и российская империя: история ‘предательства’” [Иван Мазепа і російська імперія: Історія ‘зради’] (Москва: Центрполиграф, 2011) і мої англomовні резюме в *Journal of Ukrainian Studies*, XXXVII (2012), 194-97. Другу зазначену тут книжку невдовзі плянує опублікувати в англійському перекладі видавництво McGill-Queen’s University Press.

¹⁶ John Armstrong in the *American Historical Review*, LXXXVII, 5 (1982), 1429.

стосувалися кількості козаків і решти українців “замордованих” Петром під час придушення Мазепиного повстання. (На думку Кракрафта, Субтельний перебільшив міру цих надуживань.) Кракрафт також ставився до “Мазепинців” (і до всієї української історії), як до історії “альтернативної”, тобто історії невдах, “переможених”, і ця точка зору чітко віддзеркалювала його аналізу доби “холодної війни”, коли Україна була ще нерозривно пов’язана зі сферою впливу контрольованого Росією СРСР, не будучи незалежною.¹⁷

Дивовижно, однак, що найхвалебнішу рецензію подарував Субтельному найвідоміший російський історик, який працював у США. Ніколай Рязановський (1923-2011) був автором найпоширенішого в Північній Америці підручника з історії Росії, і в цілому він вельми двояко ставився до українського “сепаратизму”. Але він також дав схвальну оцінку “Мазепинцям” Субтельного: “чудова історична монографія” і “дивовижно об’єктивна”. На думку Рязановського, Субтельному особливо успішно вдалося змалювати повстання Мазепи в широкому міжнародному контексті, і він висловив пропозицію, щоб Субтельний і надалі сміливо брався за висвітлення інших серйозних проблем у російсько-українських стосунках, а також історичної ролі і впливу кримських татар і турків, “на чому”, написав цей російський історик, “[Субтельний] зумів настільки проникливо акцентувати у цій книзі.” Порада Рязановського виявилася пророчою.¹⁸

Приблизно в той сам час Субтельний опублікував ще низку невеличких дослідницьких статей, пов’язаних із конфліктом поміж Петром і Мазепою. Скажімо, в одній статті він доводив, що тавро “зрадника”, яке постійно накладали на гетьмана російські публіцисти й історики, було цілком недоречне. “Зрада”, полемізував він, було поняттям, яке виникло в Європі лише з появою національних держав, а оскільки ні Московія (яка була донаціональною вотчиною), ні Гетьманщина (несамостійне феодальне утворення) не були національними державами, Мазепа аж ніяк не міг учинити національної зради стосовно будь-кого з

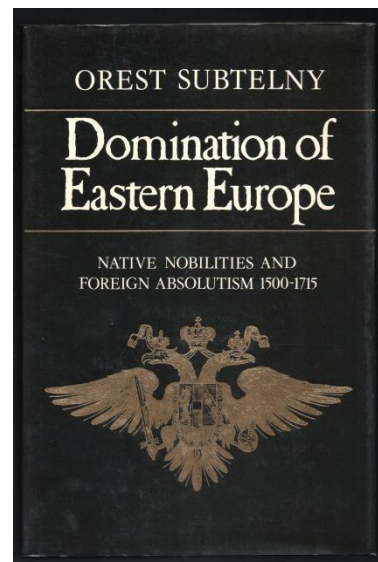
¹⁷ James Cracraft, in *Canadian Slavonic Papers*, XXIV, 2 (1982), 204-205. Ця рецензія була в цілому виважена, але не надто прихильна.

¹⁸ Nicholas Riasanovsky, in the *Russian Review*, XL, 3 (1982), 324.

них. Почавши повстання, він просто захищав традиційні козацькі “права і свободи.”¹⁹

У другій статті він повторно зазначив, що козацька Україна, як і інші тогочасні східноєвропейські утворення, була чимось на кшталт “військового братства”, а Московія радше “вотчина”, ніж держава. Москва не координувала повністю свою політику з Гетьманатом, не контролювала його силою примусу, і не здатна була залучати на свої потреби його гроші, майно чи робочу силу без взаємодії і погодження з українськими козаками та їхнім гетьманом. Саме Петро I після перемоги під Полтавою змінив це все, трансформувавши Україну “з логіки васальної залежності” в “логіку держави”. Зрештою, Субтельний проаналізував легенду щодо “заповіту” Петра I, в якому передбачалася російська експансія за рахунок сусідів на півдні, заході й півночі, виявивши, що це і справді легенда, але з неприродно пророчими властивостями.²⁰

Публікація “Мазепинців” відкрила Субтельному дорогу до успіху, і він це розумів. Відповідно, його наступна книжка продовжувала тему, якої він уперше торкнувся багато років тому у своїй дисертації, відгукуючись на пропозиції Рязановського та інших розглянути її ширше. Таким чином у монографії “Проблема панування у Східній Європі: місцева знать та чужоземний абсолютизм. 1500-1715” він порівнює становище козацької старшини, польської шляхти, балтійського лицарства (*Ritterschaft*), молдавських бояр та інших. Провідною тезою цієї книжки було те, що вся ця аристократія або протоаристократія формувала певного роду військові братства, які він уже обговорював стосовно до України. Усі їхні очільники, такі як Мазепа в Україні, Й. Р. Паткуль у Балтиці та

¹⁹ Orest Subtelny, “Mazepa, Peter I, and the Question of Treason,” [Мазепа, Петро I і питання зради] *Harvard Ukrainian Studies*, II, 2 (1978), 158-83.

²⁰ Див. Orest Subtelny, “Russia and the Ukraine: The Difference Peter I Made,” [Росія та Україна: що змінив Петро I] *Russian Review*, XXXIX, 1 (1980), 1 ff.; а також його статтю під назвою: “Peter I’s Testament: A Reassessment,” [Заповіт Петра I: переоцінка] *Slavic Review*, XXXIII, 4 (1974), 663-78.

Димитрій Кантемир у Молдавії, чинили опір поширенню довкола них абсолютистських способів правління. Але всі їхні намагання виявилися безуспішними, і під кінець Великої Північної війни 1720-х років їх усіх було переможено, а весь цей регіон підкорився довколишнім абсолютистським централізованим монархіям. Ці монархії на той час були вже підтримувані великими мілітарними потугами і адміністративною бюрократією. Інакше кажучи, Субтельний знову розглянув Мазепу, Орликів і українських козаків у ширшому історичному контексті. Пишучи таку книжку, де йшлося про цілий регіон, а не лише одну країну, Субтельний певною мірою виходив поза рамки своєї компетенції, але він, очевидно, вважав свої аргументи переконливими.²¹

Його рецензенти не зовсім із цим погодилися. Наприклад, Чарлз Інграо, історик, який досліджував ранньомодерну Європу, відзначав у книжці деякі позитивні моменти, але вважав, що повз увагу Субтельного пройшов той факт, що Велика Північна війна, яка налаштувала Мазепу й Карла супроти Петра, а також проти Польщі, Саксонії та Данії, була радше продовженням або “сіквелом” “Кризи XVII ст.” і “Тридцятирічної війни” в Західній Європі, а не її наслідком.²² Тим часом Кіт Гіченс, Пітер Шугар, Деніел Стон і Клавс Шарф гадали, що Субтельний припустився щонайменше часткової помилки, звівши до купи всю цю аристократію та їхніх провідників. Адже перед ними не стояли ідентичні виклики, і їхня доля складалася по-різному. Молдавські бояри ніколи не були цілковито підкорені подібно до козацької старшини, балтійські *Ritterschaft* аж до модерних часів утримували значну владу, а польська шляхта не була завойована Петром і його безпосередніми наступниками, і навіть у XIX ст. й надалі чинила опір російській агресії. На думку деякого з рецензентів Субтельний добре знав українську і польську історію, але його знання інших країн було недостатнє, тоді як ще інші відзначали не надто впорядковану структуру книжки, в зв'язку з чим вона читалася важче, ніж “Мазепинці”.²³

²¹ Orest Subtelny, *Domination of Eastern Europe: Native Nobilities and Foreign Absolutism 1500-1715* (Kingston and Montreal: McGill-Queen's University Press, 1986). xii + 270 pp.

²² Charles Ingrao, in the *International History Review*, IX, 3 (1987), 496-98.

²³ Keith Hitchens in *Russian Review*, XLVII, 1 (1988), 100-101; Peter F. Sugar in *Slavic Review*, XLV, 3 (1986), 573; Daniel Stone in *Canadian Slavonic Papers*, XXVIII, 3 (1986), 314-15; Claus Scharf in *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, XXXVI, 1 (1988), 94-97. Рецензія Шарфа була найгрунтовніша.

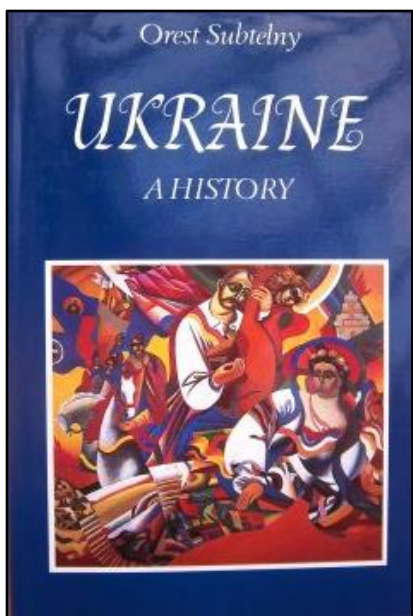
Сидять зліва направо: Всеволод Ісаїв, Орест Субтельний і Томас М. Приймак. За Субтельним стоїть Любомир Винар. Ісаїв – це відомий соціолог, який спеціалізується на вивченні соціальної думки і північноамериканських етнічних груп, а також родич за шлюбом Субтельного. Цю фотографію було зроблено на конференції Українського Історичного Товариства, яка проходила в Торонті у 1984 р. Джерело: Атаманенко, “Українське історичне товариство”

Чесно кажучи, я погоджувався з цими останніми критиками стосовно загальної структури книжки й подачі матеріалу. Ця монографія, на мою думку, була чудовою спробою включити Мазепиних козаків у ширший контекст Східної Європи, але, ґрунтовніше ознайомившись із нею, я виявив, що вона була викладена важкою мовою і постійно акцентувала на речах, які певною мірою і так були вже очевидні фахівцям у цій галузі.

Складалося враження, що Субтельний уже перенаситився Мазепою і тією епохою, зосередивши свою увагу й хист на інших темах. Пригадую, як я тоді зустрів його в офісі видавництва Торонтонського університету, розташованого посеред університетського містечка. Якраз тоді з досить великим розголосом була опублікована моя політична біографія українського історика Михайла Грушевського, і я прийшов полагодити деякі питання, пов’язані з маркетингом. Субтельний був чимось засмучений і не сказав мені, що він робив у видавництві. Тому, коли через декілька місяців вийшла у світ його найголовніша праця, справжній *magnum opus*, його “Україна: Історія”, я був не менше за інших здивований і приголомшений. Однак, я був доволі втішений, коли під час презентації книжки, яка відбулася 7 листопада 1988 року поблизу університету, я мав змогу придбати примірник, який мені щиро підписав Орест: “Томові і Яссі

Приймакам – близьким колегам у спільній сфері праці. Орест Субтельний, “ (Яссі – це ім’я моєї дружини).²⁴

Суперобкладинка першого видання найголовнішої праці Ореста Субтельного, його *magnum opus* (1988), опублікованої якраз тоді, коли почав розпадатися СРСР. Для ілюстрації на обкладинці використано картину “Бандурист” у модерністичній інтерпретації Феодосія Гуменюка (нар. 1941). Цей живопис (1979) одного з найвідоміших у СРСР художника-дисидента виразно контрастував з ілюстрацією на обкладинці альтернативної “Історії України” (1996) Павла Роберта Магочія, для якої було використано картину Іллі Рєпіна “Запорожці пишуть листа турецькому султанові” (1891). Ця давніша картина була намальована у значно традиційнішому “реалістичному” стилі, і водночас була популярна серед українців і прийнятлівіша для радянських органів влади. Сьогодні ми чітко бачимо, як це протиставлення допомогло Субтельному наголосити на своєму захопленні модерними аспектами української культури і опорі нав’язуваним їй радянським критеріям.

Публікація цієї книжки Субтельного стала вагомою подією для історичного сприйняття України в академічних колах часів “холодної війни”. Особливо важливу роль вона відіграла для української історіографії, і це було загальноновизнано. Бо й справді, навіть якби в ній не містилося жодних нових ідей стосовно української історії, вона все одно була б вагомим доповненням і оновленням, описуючи все те, що відбувалося в Україні після 1975 року, коли у Вінніпезі була опублікована остання перероблена і розширена версія історії України Дмитра Дорошенка, з новими розділами про події від 1930-х до 1970-х років, написаними Олегом Герусом із Університету Манітоби.²⁵ Фактично, певною мірою вона була навіть вагомішою, ніж це оновлення (з наголосом на козацьку боротьбу за здобуття державності і розвитком ідей Липинського щодо важливості еліти), оскільки книжка Субтельного чітко віддзеркалювала погляди Грушевського

²⁴ Orest Subtelny, *Ukraine: A History* (Toronto: University of Toronto Press, 1988). xii + 666 pp. Illustrations. Maps. Мушу тут додати, що Орестова дружина, Марія, була дослідницею перської історії, літератури й мови, а моя дружина Яссамаман – іранського походження, народжена в Тегерані і має курдські корені.

²⁵ Dmytro Doroshenko, *A Survey of Ukrainian History*, [Нарис історії України] ed. Oleh Gerus (Winnipeg: Trident Press, 1975). 873 pp.

з його підкресленням ролі “народу” і народних рухів, а не лише політичної еліти. А ці погляди Грушевського востаннє висвітлювалися в англійських публікаціях ще півстоліттям раніше.²⁶

У своєму підході Субтельний загалом синтезував методіку Грушевського, з його акцентуванням ролі народних мас, і Дорошенка, з його наголосом на ролі еліти. З іншого боку, це могло віддзеркалювати власне тлумачення Субтельним Грушевського, для якого суттєвою була історія народу впродовж століть, починаючи з часів старовини й Київської Русі. Субтельний, відповідно, також простежував, як змінювався цей народ упродовж століть, і навіть під час заокеанської імміграції до американського континенту, а ще, подібно до Грушевського, він постійно називав цей народ “українцями”, навіть коли у джерелах зустрічалися інші назви, такі як “рутенці або русини”, “козаки” чи “малороси”. Навіть говорячи про стародавнього перського імператора Дарія Великого, Субтельний описував його вторгнення в “Україну.” Це було явним анахронізмом (так, ніби казати, що Юлій Цезар уторгнувся в “Англію”), і я звернув на це увагу в тогочасній рецензії його книжки. Я б радше сказав, що він уторгнувся в “Скитію.”²⁷

Але в книжці Субтельного також чітко прослідковується вплив опонента Грушевського В’ячеслава Липинського та його послідовника Дмитра Дорошенка. Ґрунтовно описуючи козацьку історію, Субтельний не уникав негативних аспектів різноманітних народних повстань і зазначав мудрість рішень різних українських провідників упродовж століть. Тому його образи давньокиївських князів, козацького гетьмана Хмельницького, Мазепи, ба навіть самого Грушевського радше помірковані й виважені, аніж негативні. Що більше, його книжка

²⁶ Перекладачі використовували друге доповнене видання “*Ілюстрованої історії України*” Грушевського (Вінніпег, бл. 1919), з оновленням до 1919 р., написаним самим Грушевським: M[ykhailo] Hrushevsky, *History of Ukraine*, ed. O. J. Frederiksen (New Haven: Yale University Press for the Ukrainian National Association, 1941). 600 pp. + xvi. Maps. Однак, у цьому виданні міститься не точний переклад, а радше переказ тексту, парафраз. Я дискутую на цю тему в розділі “General Histories of Ukraine published in English during the Second World War: Canada, the United States, and Britain,” [Англійські публікації загальних історій України під час Другої Світової Війни: Канада, Сполучені Штати і Британія] у моїй книжці *Gathering a Heritage: Ukrainian, Slavonic, and Ethnic Canada and the USA* [Збирання спадщини: української, слов’янської та етнічно канадської й американської] (Toronto: University of Toronto Press, 2015), pp. 100-118.

²⁷ In *Canadian Review of Studies in Nationalism*, XVIII, 1-2 (1991), 259-60.

безпристрасно й коректно описує як український комунізм, так і український націоналізм ХХ століття, хоча вона і присвячується “тим, хто був змушений залишити свою Батьківщину, але ніколи її не забув.” Ця присвята явно стосується тих антикомуністично налаштованих українських переміщених осіб (Ді-Пі), які втікали на захід перед навалом радянських військ у 1943-45 роках, і наприкінці війни опинилися в таборах для біженців у західній Німеччині, подібно до родини самого Субтельного і багатьох інших.

Та водночас цю присвяту можна трактувати як посилання на давніших, меншою мірою політичних імігрантів до Америки, які переселилися на захід між 1880-ми і 1939 роком. І справді, той факт, що у двох останніх розділах книжки Субтельний описує історію цієї, як він назвав, “української діаспори”, лише підкріплює правомірність цієї другої інтерпретації. Інакше кажучи, історія Субтельного була історією самого українського народу, де б він не перебував – на своїй європейській батьківщині, в Північній Америці або деінде. Це не була, фактично, історія української держави або, радше, квазідержав, чи навіть спроб таку державу здобути, або ж навіть української національної “території” чи регіону. Також вона нехтувала багатьма іншими народностями, які століттями жили на українській території; тому тут не було приділено достатньої уваги ні гебреям, ні німцям, ні полякам, ні будь-кому іншому. Це відверто суперечило ідеології Липинського та його послідовників, включно з Омеляном Пріцаком (і меншою мірою з Дорошенком, який поділяв погляди Липинського стосовно еліти, але також нехтував національними меншинами). Отже Субтельний позиціонував себе десь поміж Грушевським і Липинським, схиляючись ближче до Грушевського.

Треба, однак, зазначити ще один важливий момент стосовно історії Субтельного. І знову ж таки, це певною мірою стосується впливу Грушевського. Адже, подібно як Грушевський з його акцентуванням ролі народних повстань і долі пригнобленого українського народу, Субтельний також рухався в цьому, хоч і осучасненому, напрямку. Він також вів загальну мову про багатовікову “віктимізацію” українського народу аж до теперішніх часів. Одного разу Субтельний зауважив, що лише завдяки справжньому чудові Україна змогла

вижити після столітніх утисків і переслідувань.²⁸ І ця думка в його книжці стосувалася не тільки України за польського чи московського панування, але й, що найважливіше, України під керуванням комуністів. Наприклад, Субтельний описує такі жахіття комуністичного режиму, як Голодомор 1932-33 років, який, на його переконання, стався не внаслідок якогось стихійного лиха чи навіть крайнощів політики колективізації, а радше був прямим результатом наказів Сталіна щодо конфіскації зерна та іншої провізії в українського селянства. Якби не було віддано такого наказу, доводить Субтельний, не сталося б голодомору, і мільйони життів були б урятовані. Таке трактування Субтельним голодомору було, безперечно, прихильно сприйняте тими українцями на Заході, яким пощастило його перетривати й вижити, подібно до декотрих його товаришів Ді-Пі, але що найважливіше з історичної перспективи, цей погляд суперечив решті авторів попередніх загальних історій України, таких як Іван Крип'якевич та інші, що навіть не згадували голодомор у їхній *“Великій історії України”*, або ж Дорошенко, в першому виданні чийого *“Нарису історії України”* в англійському перекладі голодомор побіжно згадувався лише в одному реченні, а в другому виданні трохи більше, ніж у одному параграфі.²⁹

Подібним чином Субтельний змалював жахіття Другої світової війни і злочини як нацистського, так і комуністичного режимів. Таке більш-менш рівноцінне трактування двох найгірших гнобителів України було унікальним для тогочасних західних науковців, хоча сприймалося цілком адекватно українськими біженцями, які після 1945 року опинилися на Заході. Таким чином Субтельний заперечував підтримувану альянтами й панівну на той час інтерпретацію історії Другої Світової Війни, яка гіпотетично припускала, що радянський режим був не такий суворий і лихий, як нацистський, і що поразка Німеччини в 1945 році

²⁸ Kravchenko, “Orest Subtelny,” pp. 318-19.

²⁹ Іван Крип'якевич, Дмитро Дорошенко і Ярослав Пастернак, *“Велика історія України”* (Львів-Вінніпег: Іван Тиктор, 1948); Дмитро Дорошенко, *“Нарис історії України”*, 2 томи в одному (Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966), оригінально опублікований у Польщі в 1930-х роках, завершувався революційним періодом. Англійський переклад, опублікований Едмонтонським Інститутом Грушевського в 1939 р. і редактований Джорджем Сімпсоном, також не описував ґрунтовно міжвоєнний період, але Сімпсон спромігся, принаймні, додати те єдине речення про голодомор (ст. 648), а Олег Герус у Вінніпезькому виданні 1975 р. додав доповнення до 1970-х років, куди включив той цілий параграф про голодомор (ст. 698).

привела до “визволення” Східної Європи. На думку Субтельного, нацистській тиранії передувала комуністична, яка тривала й надалі, впродовж років правління Хрущова і Брежнєва, аж до теперішнього для нього часу. Це сприймалося Субтельным, як суцільна “віктимізація”, та й не могло бути інакше для дитини післявоєнних емігрантів Ді-Пі.³⁰

Минуло декілька років, аж поки інтрепретація та підхід Субтельного знайшли собі гідних конкурентів. Та врешті-решт це сталося: спочатку ним виявився доброзичливий до Субтельного німецькомовний автор, який тяжів радше до “територіяльної”, ніж “національної” історії, а потім торонтонський колега Субтельного, який ще гостріше акцентував на цьому трактуванні; обидві книжки були вражаючі.³¹ Проте, враховуючи своєчасність виходу історії Субтельного, яка з’явилася саме тоді, коли зазнавав остаточого краху комунізм у Східній Європі, і розпадався СРСР, а Україна вивільнялася з-під московського котролю й оголосила про свій суверенітет і державну незалежність, книжка “*Україна: Історія*” набула величезної популярності, а висвітлені Субтельным основні тези, особливо наратив віктимізації, що вказував на нелегітимність радянської влади, були захоплено сприйняті його рецензентами.³²

Інші запропоновані Субтельным судження були сприйняті прихильно, але з меншим ентузіазмом і не так одноставно. Насамперед це стосувалося факту українською “бездержавності” впродовж століть. Починаючи від таких істориків, як Дорошенко, Іван Крип’якевич і Оглоблин, інші історики екстраполювали погляди Липинського, доводячи, що різні українські провідники постійно шукали нагод заснувати певний різновид “державності.” Ці намагання приписувалися не тільки Хмельницькому й Мазепі, але й також козацькому ватажкові Петрові

³⁰ Для критичного обговорення цієї “інтерпретації альянтів” див. перші розділи книжки Нормана Дейвіса (Norman Davies) *Europe at War 1939-1945: No Simple Victory* [Війна в Європі 1939-1945: непроста перемога] (London: Macmillan, 2006). Дейвіс був фахівцем з історії Польщі, а також автором ґрунтовної історії Європи.

³¹ Див. Andreas Kappeler, *Kleine Geschichte der Ukraine* [Мала історія України] (Munich: C. H. Beck, 1994); Paul Robert Magocsi, *History of Ukraine* [Історія України] (Toronto: University of Toronto Press, 1996).

³² Зокрема, Артур Левін (Arthur Levin) у своєму дописі в “*Canadian Ethnic Studies*,” XXIV, 1 (1992), 166, відверто зазначив, що “легітимна” природа радянського режиму “може тепер видаватися сумнівною.”

Дорошенкові, далекому родичеві Дмитра Дорошенка. Натомість Субтельний стверджував, що сам факт бездержавності, яка так довго тривала, став головним визначальним фактором української історії на відміну від менш істотного фактору пошуків державності.

Наступне оригінальне судження Субтельного логічно впливало з попереднього. Якщо бездержавність була впродовж століть нормальним станом України, то саме чужоземні держави і правителі, які контролювали українською територією, домагалися змін і

підштовхували країну до модернізації; спочатку це була Польща, тоді Росія й Австрія, і врешті-решт СРСР. Відповідно, українська культура здебільшого не видобувалася з традиційних форм, надаючи українському суспільству консервативних рис. (І справді, зневажливе ставлення до української культури як до чогось меншовартісного, селяцького, тривало й далі після розпаду СРСР у перші роки незалежності, та й навіть зараз остаточно нікуди не зникло.) Ніхто раніше не заявляв про це таким чином, і це справило належне враження, хоч, як не дивно, цьому фактові рідко приділяли достатньо уваги рецензенти книжки Субтельного.³³

У цілому, однак, рецензії були позитивні, а деякі навіть захоплені. Мабуть, найважливіша з них належала перу старійшини української історичної думки в США Василеві Дмитришину, який у рецензії в *“Canadian Slavonic Papers”* назвав працю Субтельного ґрунтовною, добре написаною і “дуже солідною.” Він також висловив думку, що “це найкращий однотомник історії України будь-якою мовою.”³⁴ З цією думкою погодилися Олег Герус, який, пишучи в *“Russian History”*,

³³ Джеймс Мейс (James Mace) чи не єдиний з рецензентів, пишучи в журналі *“Soviet Studies,”* XLII, 2 (1990), 391-92, зауважив, що для Субтельного питання “бездержавності” і “модернізації” мали “першорядне значення в українській історії.”

³⁴ In *Canadian Slavonic Papers*, XXXI, 1 (1989), 92-93.

назвав книжку “авторитетною”, і Едвард Д. Вінот, який у “*American Historical Review*” визнав її “еталонним зразком історії”.³⁵ Тим часом польський рецензент присвятив декілька сторінок в журналі “*The Polish Review*” для опису в загальних рисах праці Субтельного, остерігаючись проте висловлювати якісь критичні судження.³⁶ І врешті-решт Андреас Каппелер, зазначивши, наскільки застарілими були всі доступні досі трактування української історії, рекомендував “без вагань” (*ohne Einschränkung*) саме цю версію, також однак відмітивши песимістичний тон Субтельного, який у світлі подій 1985-89 років видавався зайвим.³⁷

Мабуть, найнегативніша (якщо її так можна назвати) рецензія була написана авторкою, яка була добре ознайомена з оточенням і середовищем Субтельного. Цією авторкою була Марта Богачевська-Хом’як (яка також навчалася в Лісяка-Рудницького), відома своїми дослідженнями українців Галичини у 1848 р. Хоча вона й визнавала, що ця праця “обов’язкова для вивчення в школах”, добре написана, актуальна, з гарними мапами та ілюстраціями, вона критикувала Субтельного за брак ґрунтовної аналізи і безпідставний наголос на бездержавності, який, на її думку, приносив мало користі в 1991 році, коли з кістяка Української РСР народжувалася українська національна держава. Вона гадала, що забагато уваги було приділено Західній Україні, і, що найважливіше, вважала, що “його змалюванню нацистського режиму в Україні бракує почуття народної трагедії.” І хоч вона прямо цього не сказала, це останнє зауваження було цілком відповідне висновку Субтельного про майже ідентичну злочинну суть комунізму і нацизму. Ба більше, на думку Богачевської-Хом’як, останні розділи, присвячені “діяспорі” були “найхаотичнішою і найнезрозумілішою частиною книжки.” Вона погоджувалася, що ця частина може викликати певне зацікавлення серед молодих людей українського походження в Північній Америці, але не бачила логічного зв’язку між цими розділами і постулатами Грушевського щодо історії народу, а не країни.³⁸

³⁵ Oleh Gerus in *Russian History*, XVII, 1 (1990), 109-10; Edward D. Wynot in the *American Historical Review*, XC, 1 (1991), 209-10.

³⁶ John Switalski in *The Polish Review*, XXXV, 3-4 (1990), 276-80.

³⁷ Andreas Kappeler in *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, XXXVIII, 3 (1990), 429-30.

³⁸ M. Bohachevsky-Chomiak in *Canadian-American Slavic Studies*, XXV, 1-4 (1991), 382-84.

Між тим розпався СРСР, і Українська РСР проголосила незалежність; а разом із цим прийшла свобода слова та зібрань, і цілковите зникнення цензури. Субтельний відвідав у цей період Україну, домовившись про видання українського та російського перекладів своєї книжки, які невдовзі з великим успіхом вийшли в світ. Одночасно Субтельний влаштував публікацію ґрунтовного підсумку свого давнішого дослідження епохи XVIII ст. у типово радянському досі “*Українському історичному журналі*.”³⁹ Згадуючи ті дні, український історик Володимир Кравченко та український есеїст Микола Рябчук пишуть про величезний ефект, який справила на їхнє покоління книжка “*Україна: Історія*”, та про те, наскільки очевидно буквально в кожному аспекті була її перевага над усіма попередніми історіями.⁴⁰ Тогочасні публікації Субтельного загалом почали миттєво заповнювати велику прогалину, виявлену в американській “сов’єтології” після неочікуваного краху СРСР.

Фактично, загострення національного питання, внаслідок чого і стався колапс комунізму та СРСР, становило найнагальнішу тогочасну історичну проблему, а це питання досі майже цілком ігнорувалося західними москвоцентричними кремлінологами і сов’єтологами. Тому, коли кількома роками пізніше близький колега Субтельного Андреас Каппелер відважився дати відповідь на це питання, зробивши загальний огляд багатонаціональної природи Росії та СРСР, Субтельний привітав вихід цієї книжки як неабияке досягнення, адже вона змальовувала ситуацію не тільки з точки зору “центру”, як це робили практично всі сов’єтологи, але й також, що найважливіше, з погляду “периферії”, чого вже здавна

---

³⁹ Орест Субтельний, “Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи,” *Український історичний журнал*, № 2 (1991), 125-29.

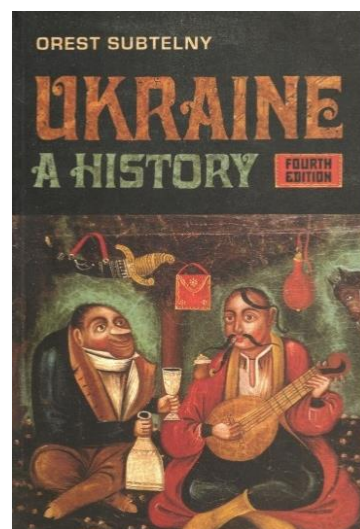
⁴⁰ Кравченко, “Орест Субтельний,” ст. 318-19; Микола Рябчук, “Множинність історії: Орест Субтельний,” у його книзі “*Каміння і Сізіф: Літературні есеї*” (Київ: Акта, 2016), ст. 204-12. Я можу тут додати, що київське видання історії Субтельного було не тільки своєчасним, але й дипломатично виваженим. Скажімо, в той час, коли він готував українську публікацію своєї історії (тобто, незадовго перед 1991 р.), він сказав мені про рішення забрати звідти фотографію українських селян, які радісно вітали вояків вермахту влітку 1941 р., що містилася в англomовному виданні. Він пояснив, що українська радянська публіка ще не була готова до такого шоку і могла б неправильно витлумачити його намір.

прагнули як українці, так і решта неросійських народів, і що відтепер безсумнівно мали б робити й усі інші.⁴¹

І справді, націоналізм неросійських народів СРСР майже не досліджувався в добу “холодної війни.” Але видавалося, що “холодна війна” закінчилася, і Субтельний у той час детально проаналізував те, наскільки “великою помилкою”, за його словами, була для американської соціології ця “маргіналізація” національного питання, зазначивши, що таке “відверте нехтування” було тепер ганебно очевидним. Таким чином, писав він, з 900 американських дисертацій на радянську тематику, захищених поміж 1970 і 1980 роками, лише в тридцяти йшлося про неросійські народності, які тоді склали майже половину населення СРСР. Інакше кажучи, для більшості західних учених СРСР був Росією і нічим іншим.

Але ж чому це сталося з американськими істориками, які не повинні були б припускатися таких помилок? Субтельний відповів на це питання, зазначивши, що майже всі вони навчалися в російських емігрантів із відверто русоцентричними поглядами на неросійські національності. Це були такі, як Міхаїл Карпович з Гарварду, Міхаїл Флоринський з Колумбії і навіть Георгій Вернадський з Єльського університету (хоч усі вони мали предків із західних погранич Росії – Карпович із

⁴¹ Orest Subtelny, review of Kappeler, *Russland als Vielvölkerreich*, [Росія як багатоетнічна імперія] in the *American Historical Review*, XCIX, 4 (1994), 1361. Приблизно того ж самого часу Каппелер відвідав Канаду, і Субтельний познайомив мене з ним у своєму торонтонському помешканні. Я пригадую два моменти нашої спільної бесіди. Перший стосувався питання, чим престижніше займатися науковцю – загальними історіями чи спеціалізованими дослідженнями. У мене складалося враження, що в Північній Америці важливішими вважаються загальні історії, а Каппелер сказав, що в Німеччині більшою репутацією користуються вчені з вузькою спеціалізацією. (На мій подив, його власне чудове дослідження з загальної історії “*Kleine Geschichte der Ukraine*” [Мала історія України] було опубліковане лише через декілька років.) Другий мій спогад пов’язаний із плодовитим львівським істориком Ярославом Дашкевичем (1926-2010), якого переслідувала радянська влада, але який тоді вже починав здобувати дедалі більше визнання й авторитетності. Субтельний висловив думку, що Дашкевич був “націоналістом”, з чого я зробив висновок, що він не ідентифікував себе з ним занадто близько, хоча, звичайно ж, осуджував його цькування радянським режимом.

Білорусії, а Флоринський і Вернадський – з України). Субтельний визнавав, що в 1920-х роках деякі німецькі історики цікавилися національними проблемами СРСР, але він доводив, що ці тенденції не зачепили післявоєнні США. До того ж, стверджував він, пізніше американці опинилися під великим впливом ідей “пацифізму” й “релятивізму” доби В’єтнамської війни, а ще пізніше їх зачарували яскраві постаті Солженіцина і Сахарова. Навіть радянський дисидент Андрей Амальрік, який запитував “Чи доживе Радянський Союз до 1984 року?” і був недалекокий від істини, помилився у визначальному пункті, вважаючи, що передбачений ним колапс настане завдяки Китаю, а не національному питанню!

Врешті-решт, навіть ті нечисленні західні експерти, які торкалися національного питання, скажімо, Ричард Пайпс (Richard Pipes) з Гарварду (якого проігнорували) або Елен Каррер д’Анкосс (Hélène Carrière d’Encausse) (яка вважала, що основні події розгорнуться в Центральній Азії) не мали успіху у спробах зацікавити професійних істориків цією темою. Тож навіть Пайпс після першої своєї книги вже більше не звертався до національного питання, а д’Анкосс ніколи фактично й не передбачала розпаду СРСР. Тому “центристський підхід” панував упродовж довгого періоду “холодної війни”.⁴²

Останній етап кар’єри Субтельного характеризувався подальшою зміною тематики його творів. Замість історії України в Європі він зосередився на історії українців у Північній Америці. Це був логічний результат його загального підходу до національної історії, що впливав радше з теорій Грушевського, аніж із територіальної історії Липинського. Мається на увазі, що він розглядав українців у Північній Америці невід’ємною часткою українського народу, трактуючи їхню історію як складову частину загальної нації.

Це становило основну тезу його наступної книжки “*Українці в Північній Америці*”. Певним чином цей північноамериканський підхід (на відміну від вужчого канадійського чи суто американського) був логічною альтернативою для Субтельного, який подібно до багатьох інших гарвардських науковців, що вийшли

---

⁴² Orest Subtelny, “American Sovietology’s Great Blunder: The Marginalization of the National Issue,” [Велика помилка американської сов’єтології: маргіналізація національного питання], *Nationality Papers*, XXII, 1 (1994), 141ff.

з-під “Прицакового” крила, став, фактично, трансплантованим до Канади американцем.⁴³ І хоч “*Українці в Північній Америці*” були вагомим внеском до канадійської “багатокультурності” та етнічної історії Канади (що зазнавала бурхливого розквіту в країні), дуже важливим є те, що в книжці одночасно висвітлювалися тісні зв’язки автора з Європою та здобуття ним освіти у Сполучених Штатах. Книжка досліджувала всі три головні імміграційні “хвилі” до Північної Америки, починаючи від піонерів першої хвилі (які прибували між 1880-ми і 1914 р.), через другу міжвоєнну хвилю (що сталася насамперед в 1920-х роках, і більшість новоприбулих поселялися радше в Канаді, ніж у Сполучених Штатах) і аж до останньої перед 1991 р. так званої хвилі Ді-Пі, тобто хвилі переміщених осіб, які рятувалися від комуністичного режиму на Батьківщині і прибували до Північної Америки, починаючи з 1949 р., після декількох років, проведених у таборах Ді-Пі в Західній Німеччині. Більшість новоприбулих цієї останньої хвилі опинилися радше у США, ніж у Канаді, залишаючи незгладимий відбиток на українській культурі цієї країни.

Перша хвиля була переважно економічна за своєю природою, що рівномірно розподілялася за інтенсивністю між Канадою і США. У той же час вона була пропорційно більшою відносно загального населення Канади, що було доволі невелике, і тільки в абсолютних числах більшою у США, де в цілому її кількість була тільки краплинкою у східноєвропейському потоці. Натомість міжвоєнна хвиля була у всіх відношеннях набагато більшою до Канади, ніж до США. Це сталося

---

⁴³ Міграція “Прицакової гарвардської школи” до Канади, де її випускники швидко отримали вагомі посади як у Східній, так і в Західній частинах Канади, стала вражаючим фактом, ще досі ґрунтовно не дослідженим. Це “американське поглинання” канадських академічних інституцій розпочалося з приїзду до Торонта Ореста Субтельного та Павла Роберта Магочія, продовжилося з переходом до Університету Альберти Франка Сисина та Зенона Когута, і тривало й надалі в наступні роки з прибуттям Ольги Андрієвської до Тренту і Віктора Остапчука до Торонта. З усіх цих науковців тільки Орест Субтельний і Павло Роберт Магочій виявили зацікавлення і зробили свій внесок до тогочасного канадійського багатокультурного руху тим, що Субтельний написав книжку “*Українці в Північній Америці*”, а Магочій видав “*Енциклопедію канадських народів*.” У зв’язку з цим такі канадійські вчені, як Манолій Лупул, що високо цінував визначний внесок канадійських українців у запровадження урядом Канади офіційної політики “багатокультурності”, внесеної в 1982 р. окремим актом до нової конституції Канади, нарікав на цю американську інвазію, яку він звинувачував у занепаді українських академічних внесків до цього руху, принаймні, в Канадському інституті українських студій при Університеті Альберти. І справді, навіть зроблений Субтельним наголос радше на “діяспорі”, ніж на канадійському контексті, був незвичний і неприродний для багатьох канадійських українців, включно зі мною.

завдяки суворим іміграційним обмеженням, нав'язаним у цій країні після Першої світової війни антиімігрантськи налаштованими політиками-“нативістами”.

Третя хвиля, як уже зазначалося, була набагато більшою в абсолютному значенні до США, ніж до Канади, справивши глибокий вплив на життя українців в Америці і дещо менший вплив в Канаді. Субтельний доволі добре окреслює всі ці три хвилі. Він не оминає згадкою соціо-економічну ситуацію і трансформації, що відбувалися впродовж усього цього періоду від 1880-х і аж до 1990-х років, завершуючи книжку оптимістичним поглядом на розвиток подій в самій Україні.⁴⁴

Але основний акцент у книжці зроблено на організаційному житті українських груп та інституцій у обидвох країнах. Пріоритет був наданий світським організаціям, але й церковним структурам було також відведене певне місце. Значну увагу було приділено еміграційній політиці та поглядам різних угруповань стосовно комуністичного правління в Європі та ідеї національного визволення й майбутнього заснування української національної держави. Отже, загалом набагато більшою увагою були наділені некомуністичні “націоналістичні” організації на противагу “прогресивним” або прокомуністичним угрупованням, на ознаку яких нерідко вживалися зневажливі епітети часів “холодної війни” на кшталт “маріонеткові організації”.

Зокрема, розглядаючи формування головних імігрантських громад у Канаді, Субтельний пише про особливу важливість Торонта, цього процвітаючого міста, яке стало його новою домівкою:

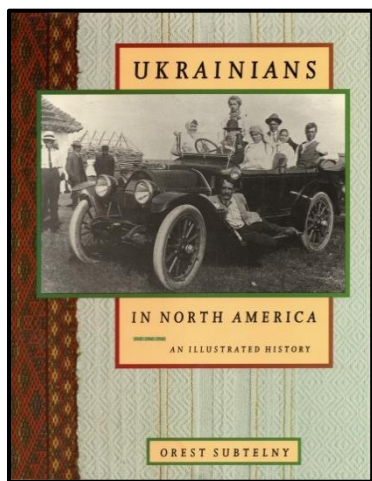
“[Наприкінці цього останнього періоду...] в деяких містах, а особливо в Торонті, [на відміну від становища в Америці] швидке міське розростання ставало спонукою для багатьох українців залишатися в центральній частині міста... Завдяки тому, що чимало українців отримували велику вигоду від неабиякого економічного піднесення в Торонті, місцева українська громада набула слави не тільки найбільшої, але й найактивнішої та найзаможнішої в Північній Америці. У 1980-х роках вона фактично претендувала на звання неформальної столиці української дія спори. (ст. 140.)”

---

⁴⁴ Orest Subtelny, *Ukrainians in North America: An Illustrated History* (Toronto: University of Toronto Press, 1991). 283 pp. + xii. Profusely illustrated.

Субтельний також відзначив провідну роль українців у канадійському русі багатокультурності та призначення Романа Гнатишина (Ray Hnatyshyn) генерал-губернатором Канади, офіційним главою канадської держави і представником її величності королеви. Він не міг навести прикладу жодних подібних досягнень для українців у США.

Рецензії були загалом позитивні, скажімо, Манолій Лупул похвалив книжку, відзначивши, що вона може прикрасити будь-який “кавовий столик у вітальні”, а Жан Бернетт написала, що в ній міститься цінний порівняльний аналіз канадійських і американських українців. Вона також зауважила, що Субтельний вживав слово “етнічний” у позитивному сенсі на відміну від таких канадійських науковців, як Стелла Гринюк і Любомир Луцюк, котрі надавали цьому слову зазвичай негативного забарвлення. Жоден із цих рецензентів не звернув увагу на те, наскільки невивірені Субтельним були підписи під численними ілюстраціями (з багатьма дрібними, а подеколи й серйозними помилками) або на той факт, що вони були надруковані без зазначення будь-яких джерел, а це вже вагомий недолік для книжки, що значною мірою покладається на малюнки, діаграми й фотографії для донесення більшості закладеної в ній інформації.⁴⁵

Після 1991 року, попри порівняно молодий вік, Субтельний почав дедалі менше друкувати. Упродовж решти свого життя він більше не видав жодної книжки, залучившись до іншої, менш академічної діяльності. Головним серед цього було його керування проектом уряду Канади спрямованого на надання допомоги в проведенні підготовки українських дипломатів, парламентарів та інших професіоналів потрібних новій українській державі.

Але це не означало, що він цілком припинив свої науково-історичні дослідження, і мені пригадується, що десь біля 2005 року я поцікавився, над чим

⁴⁵ Manoly Lupul in *Canadian Ethnic Studies*, XXVII, 2 (1995), 214-15; Jean Burnett in the *Canadian Historical Review*, LXXIV, 4 (1994), 646-49.

саме він тоді працював. Він відповів, що його дуже цікавило загальне питання “імперіялізму”. У 2016 році він помер, і невдовзі після його смерті таки вийшла у світ його книжка, але ця книжка була присвячена іншому питанню, яке серйозно цікавило його останніми роками – історії української скавтської організації “Пласт”, завзятим прихильником якої він був і сам.

Книжка “Пласт: Унікальна історія українського скавтського руху” готувалася насамперед самим Субтельним, але декілька розділів були написані або завершені трьома близькими йому співавторами: Орестом Джулинським, Танею Джулинською і Оксаною Закидальською.

Орест Субтельний, який у молодості був активним членом Пласту, впродовж свого життя залишався ентузіастом заходів серед природи. На цій фотографії він зображений вже у старшому віці в пластовому однострої. Джерело: Вікіпедія.

Це загальна історія організації від часів її заснування 1912 року в Австрійській Галичині, що описує її діяльність у міжвоєнний період, часи Другої світової війни і добу “холодної війни” аж до відродження в незалежній Україні після 1991 р. Знову ж таки це була щедро проілюстрована книжка з доволі легким для читання текстом.⁴⁶

Узявши за модель скавтовий дух лорда Бейден-Павела з Англії, Пласт також віддзеркалював специфіку соціально-політичного становища західноукраїнців за панування Австрії. За думкою Бейден-Павела його організація мала використовувати елементи розвідки-скавтіngu, мандрівки на свіжому повітрі і вироблення навичок перебування на природі для “розбудови характеру”. Англійська організація була заснована після бурської війни в Південній Африці, а її

⁴⁶ Orest Subtelny and others, *Plast: Ukrainian Scouting, A Unique Story* (Toronto: Plast Publishing, 2016), 440 pp. + xx. Profusely illustrated. Maps.

однострої й дух поєднували цю діяльність з такими квазівоєнними якостями, як лояльність, послух, міцний гарт і відданість своїй країні; також вона прагнула виховувати такі моральні риси, як чесність, бадьорість і відвагу. Українська організація перейняла це все, аж до носіння аглійських одностроїв з бурськими капелюхами, хустками, шортами, підколінками і палицями для мандрівок.

Фактично, весь скавтовий рух з його одностроями, вправами на свіжому повітрі і муштровим впорядком можна розглядати, як просто ще один аспект того “Танцю і муштри в людській історії”, які, на думку В. Г. Макнілла, характеризували появу і зростання сучасних армій, сучасної держави, сучасного націоналізму і, беручи більш загально, регламентованих суспільств, які певною мірою прийшли на зміну розширених родин та інших інституцій минулих часів.⁴⁷

Ця вбрана в однострої українська організація була, фактично, почасти заснована для забезпечення загартованими і вимуштрованими новобранцями української армії, що мала би з’явитися після спалаху міжнародної війни в Європі, і коли це сталося в 1914 р., пластуни і справді долучилися до українських військових формувань. Під час міжвоєнного періоду організація відновила свою діяльність у Польській республіці, але була переслідувана урядом. Попри свій квазімілітарний дух, організація й надалі отримувала підтримку з боку грекокатолицького митрополита зі Львова, архієпископа Андрея Шептицького, який явно вважав її менш загрозливою ніж підпільну Організацію Українських Націоналістів (ОУН), що прагнула привабити до себе пластунів і впродовж 1930-х років здійснила низку актів політичного насильства проти польських урядовців і тих українців, яких вони вважали польськими “коляборантами.”

Друга світова війна призупинила на якийсь час діяльність організації, але вона відродилася в таборах Ді-Пі Західної Німеччини і Австрії, а в повоєнний

---

⁴⁷ W. H. McNeill, *Keeping together in Time: Dance and Drill in Human History* [Разом і водночас: танець і муштра в людській історії] (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995). Таке заміщення розширеної родини було особливо важливим для переміщених осіб (Ді-Пі), які, втікаючи поспіхом на захід у 1943-45-х роках, нерідко залишали позаду батьків, дідусів, бабусь, тіток, дядьків, небіжів і небіжок, і для них дух спільноти, життя разом на природі й весела діяльність таких організацій, як Пласт, певною мірою могли компенсувати втрату тепла й підтримки біологічної розширеної сім’ї. Цей фактор просто не міг бути зрозумілим дітям і онукам перших поколінь українських іммігрантів до Північної Америки, принаймні, до великої міри, тому для більшості з них, відповідно, аж до теперішніх часів ця організація здавалася незвичною й чужою.

період перенеслася до Канади, США, Великобританії, Австралії і Аргентини. Її головним конкурентом у цей час стала вже не підпільна ОУН, а радше молодецька організація бандерівського крила ОУН Спілка Української Молоді (СУМ), яка зваблювала юнацтво праворадикальними гаслами. Крім того, попри той факт, що Пласт діяв на територіях і в країнах із закоріненими вже здавна українськими громадами, скажімо, в Канадійських преріях, він безуспішно намагався поширитися за межі свого вузького контингенту переміщених осіб. Діти й онуки старшої генерації залишалися байдужими до ідей скавтіngu або ж віддавали перевагу місцевим канадійським скавтовим організаціям, долучаючись до них.⁴⁸

Ця остання, посмертна вже праця Субтельного, яка була завершена іншими після його смерті, формує те, що було назване канадійсько-українським істориком Петром Мельницьким “енциклопедичною офіційною історією руху.” Згідно з Мельницьким, цілком зрозуміло, що цій продукції групи осіб, а не окремого індивіда, часом бракує збалансованості для плинного читання.⁴⁹ Найцікавішими розділами є ті, що розповідають про початки організації, і про не надто комфортні історичні умови у міжвоєнний період, який, однак, на думку авторів, став “золотою добою” Пласту. У підсумку книжка чітко віддзеркалює те завзяття й дух, що його виявляв і сам Субтельний, відстоюючи свої ідеали, стаючи таким чином завершальним меморіялом усієї його праці. Слово “Пласт”, як нам відомо, походить від найменування військових розвідників-пластунів із середовища кубанських козаків, які служили в Російській імперії, а отже зв’язок із козаками явно прослідковується від першої історичної праці Субтельного і до його останньої.

Більш узагальнено можемо сказати, що основним принципом, якого дотримувався Субтельний у всіх своїх історичних працях, був український

---

⁴⁸ Як виглядає, це стосувалося також і міжвоєнного періоду. Наприклад, Джоні Юзик (який не має жодного відношення до канадійського сенатора з таким самим прізвищем), ветеран канадійської армії, який воював у Британії, і в якого я брав інтерв’ю 1984 року у Вінніпезі, працюючи над своєю майбутньою книжкою “*Maple Leaf and Trident: The Ukrainian Canadians during the Second World War*” [Кленовий листок і тризуб: канадійські українці під час Другої Світової Війни] (Toronto: Multicultural History Society of Ontario, 1988), пояснив мені, що навіть тоді молоді канадійські українці воліли вступати до канадійської організації, окремі гілки якої склалися майже цілком зі скавтів українського походження і були доволі українськими за духом.

⁴⁹ Peter Melnycky in *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, V, 2 (2018), 223-25.

патріотизм. Він писав про козаків, але тільки про українських козаків, а не російських; він перекладав німецькомовні джерела, що стосувалися цих козаків, а також редагував польські матеріали про них. Він спромігся написати загальну історію України аж до сучасних йому часів, знову ж таки, в душі патріотизму, змальовуючи батьківщину своїх предків у образі постійної жертви з боку інших. Певною мірою він був найвірнішим послідовником видатного українського історика Михайла Грушевського, хоча, будучи дитям середини ХХ ст. (цього “сплюндрованого сторіччя”, як його назвав у своїх роздумах Роберт Конквест⁵⁰), більшість часу він був налаштований песимістичніше за свого визначного українського попередника, цього засновника модерної української історіографії. Його книжки “Українці в Північній Америці” та “Пласт” віддзеркалюють також погляди Грушевського на історію народу, а не держави, як справжнього суб’єкта української історії.

Але у світлі подій 1991 року він став оптимістичнішим. Я пригадую, як улітку 1991 р., коли українці впевнено рухалися до здобуття повної незалежності. Орест, залишаючись і надалі справжнім американцем, був просто захоплений, що американська суспільна телевізійна мережа PBS у своїх вечірніх новинах використала голівудську версію фільму “Тарас Бульба” (1962) з Юлом Бріннером і Тоні Кертісом у ролях, для пояснення американським глядачам, що справді існує український нарід, і хто такі українці. Наскільки, однак, я знав його, Орест Субтельний був загалом м’який, стриманий, спокійний, замкнутий, навіть дещо скритний, зазвичай обережний як у розмовах, так і в літературному спілкуванні, але враховуючи це все, ми можемо тільки припускати, що чверть століттям пізніше він

помер щасливою людиною, а також видатним істориком.

Орест Субтельний біля його колиби недалеко містечка Графтон, Онтаріо, два роки перед його смертю 2016 р.

⁵⁰ Robert Conquest, *Reflections on a Ravaged Century* [Роздуми над сплюндрованим сторіччям] (London: John Murray, 1999).